

Εσωτερική εκπαιδευτική πολιτική και πολιτιστικές δραστηριότητες στα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας

Δημήτρης Βεργίδης, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών, vergidis@upatras.gr
Αφροδίτη Βεργίδου, Δρ. Εκπαίδευσης Ενηλίκων, ερευνήτρια, afrovergi@gmail.com

Σκοπός της εργασίας μας είναι η κριτική μελέτη των πολιτιστικών δραστηριοτήτων που πραγματοποιούνται στα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας (ΣΔΕ), στο πλαίσιο της εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής τους. Ειδικότεροι στόχοι είναι η διερεύνηση της πολυμορφίας τους και η ανάδειξη της συμβολής τους στο έργο των ΣΔΕ. Για τις ανάγκες της μελέτης μας χρησιμοποιήσαμε μια τυπολογία εκπαιδευτικών πολιτικών που προσδιορίζει τις βασικές συνιστώσες της άσκησης εσωτερικής εκπαιδευτικής πολιτικής, καθώς και τη θεωρία του Bourdieu για την κουλτούρα και το πολιτισμικό κεφάλαιο.

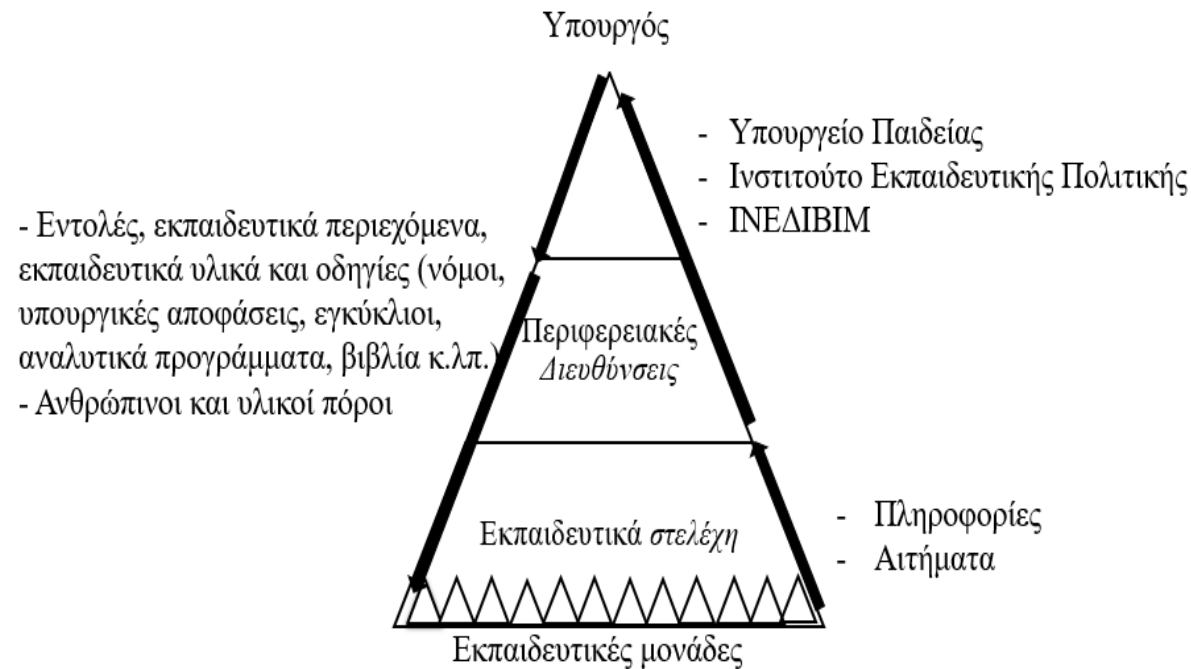
Εκπαιδευτικές πολιτικές και πολιτιστικές δραστηριότητες

Οι σχολικές δραστηριότητες – όπως και κάθε άλλη μαθησιακή δραστηριότητα – αποφασίζονται, σχεδιάζονται, οργανώνονται και αξιολογούνται από συγκεκριμένους φορείς δράσης και έχουν τα δικά τους πλαίσια και συγκείμενα. Οι διαδικασίες αυτές εντάσσονται σε εκπαιδευτικές πολιτικές, που είτε είναι θεσμοθετημένες και ρητές, είτε συγκαλύπτονται από τη ρητορική του εκπαιδευτικού θεσμού και παραμένουν άρρητες. Για τη μελέτη των πολιτιστικών δραστηριοτήτων των ΣΔΕ θα παραθέσουμε μια τυπολογία εκπαιδευτικών πολιτικών, προκειμένου να αναδείξουμε τις άρρητες επιλογές που τις καθορίζουν.

α. Εκπαιδευτικές πολιτικές εκ των άνω προς τα κάτω

Οι μάκρο-φορείς δράσης (Υπουργείο Παιδείας, ΙΕΠ, ΙΝΕΔΙΒΙΜ) και οι μέγα-φορείς (Υπουργός, Υφυπουργός, Γενικός Γραμματέας) αποφασίζουν και επιβάλλουν εκπαιδευτικές πολιτικές εκ των άνω προς τα κάτω.

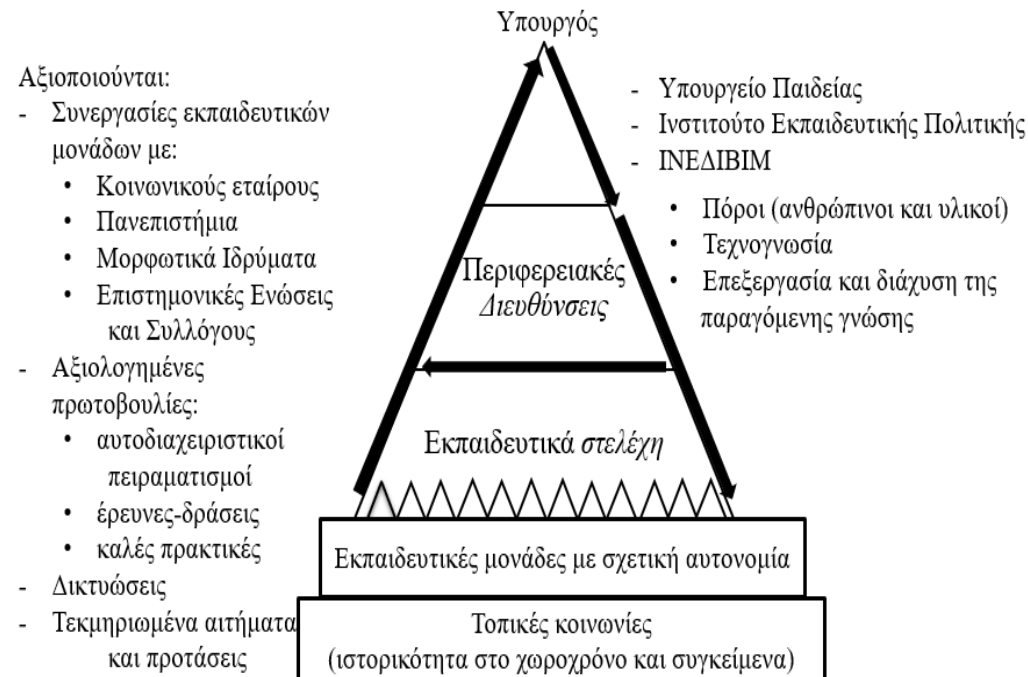
Εκπαιδευτικές πολιτικές εκ των άνω προς τα κάτω (top – down)

β. Εκπαιδευτικές πολιτικές εκ των κάτω προς τα άνω

Οι εκπαιδευτικές μονάδες, που έχουν περιθώρια σχετικής αυτονομίας, όπως για παράδειγμα τα επισήμως πειραματικά σχολεία και οι αρμόδιοι ατομικοί και συλλογικοί μικρο-φορείς δράσης, λαμβάνουν αποφάσεις, σχεδιάζουν και εφαρμόζουν τις δικές τους πολιτικές.

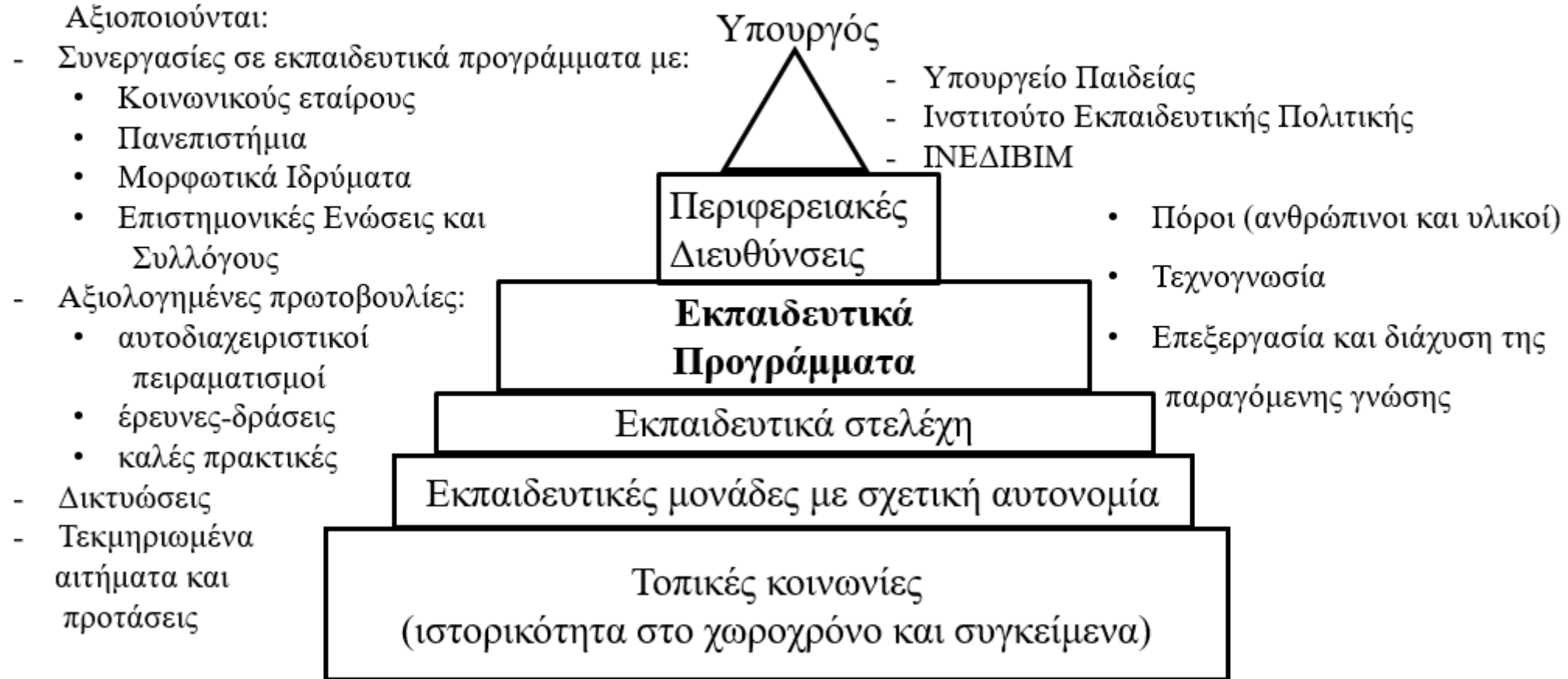
Εκπαιδευτική πολιτική εκ των κάτω προς τα άνω (bottom – up)

γ. Εκπαιδευτικές πολιτικές από το μέσον προς τα κάτω και προς τα άνω

Η εφαρμογή καινοτομικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων, όπως το «Πρόγραμμα ΜΕΛΙΝΑ-Εκπαίδευση και Πολιτισμός» (Βεργίδης & Βαϊκούση, 2003), τα πιλοτικά προγράμματα ενισχυτικής διδασκαλίας (Βαρνάβα – Σκούρα & Βεργίδης, 2002) και τα προγράμματα σχολικής ένταξης παιδιών με γονείς επαναπατρισθέντες ή αλλοδαπούς, Τσιγγάνους κ.λπ. (βλ. Βαρνάβα – Σκούρα, Βεργίδης & Κασίμη, 2014), ανέδειξε εκπαιδευτικές πολιτικές που δεν εντάσσονται στις δύο προηγούμενες κατηγορίες. Οι πολιτικές αυτές σχεδιάζονται και υλοποιούνται από φορείς δράσης που δραστηριοποιούνται στο «μέσον» του εκπαιδευτικού θεσμού, στο πλαίσιο εκπαιδευτικών προγραμμάτων και παρεμβάσεων.

Εκπαιδευτική πολιτική από το μέσον προς τα κάτω και προς τα άνω (middle-down-up)

δ. Εσωτερική εκπαιδευτική πολιτική

Στις εκπαιδευτικές μονάδες με σχετική αυτονομία από την κεντρική διοίκηση – εφόσον έχει διαμορφωθεί ισχυρή ηγεσία και σχολική κουλτούρα – αναπτύσσεται εσωτερική εκπαιδευτική πολιτική, στο πλαίσιο της οποίας αξιοποιούνται οι διαθέσιμοι τοπικοί υλικοί και ανθρώπινοι πόροι. Ενισχύονται οι συνεργασίες της εκπαιδευτικής μονάδας με τοπικούς φορείς και δημιουργούνται δικτυώσεις που συμβάλλουν στην επίλυση προβλημάτων και στην πολυδιάστατη ανάπτυξη του εκπαιδευτικού έργου. Ταυτόχρονα, αναδεικνύεται η ηγεσία της εκπαιδευτικής μονάδας και παγιώνεται η κουλτούρα της (βλ. Βεργίδου & Υφαντή, 2019. 2021). Στη σύνδεση της εκπαιδευτικής μονάδας με την τοπική κοινωνία συμβάλλουν σε σημαντικό βαθμό οι συνεργασίες με τοπικούς πολιτιστικούς φορείς και οι πολιτιστικές δραστηριότητες.

Εσωτερική εκπαιδευτική πολιτική

Ο Γάλλος στοχαστής Pierre Bourdieu δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη των βασικών μηχανισμών της κουλτούρας στις σύγχρονες κοινωνίες, υποστηρίζοντας ότι είναι ένα κοινωνικό διακύβευμα, ένα απλό κοινωνικό τέχνημα. Εντοπίζει δύο τρόπους απόκτησης της κουλτούρας (Bourdieu, 2002):

α. την ολική πρόιμη και ανεπαίσθητη εκμάθηση στους κόλπους της οικογένειας, που συνεχίζεται και στο σχολείο,

β. την όψιμη εκμάθηση που ενδεχομένως είτε παρέχει απλώς ένα προσωρινό πολιτιστικό λούστρο, είτε παράγει στρεβλά αποτελέσματα, όταν απουσιάζει η επαναλαμβανόμενη επαφή με πολιτιστικά έργα.

Σύμφωνα όμως με τον Bourdieu (2002), τα πολιτιστικά έργα αποτελούν αντικείμενα υλικής ή συμβολικής ιδιοποίησης και λειτουργούν ως πολιτισμικό κεφάλαιο, εξασφαλίζοντας στους κατόχους ένα κέρδος διάκρισής τους από τους μη κατέχοντες. Επίσης, επισημαίνεται ότι η απόκτηση της λόγιας (δηλαδή της υψηλής) κουλτούρας προϋποθέτει σιωπηρά ένα σώμα γνώσεων και τεχνογνωσίας (Bourdieu & Passeron, 1996).

Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε τις αναφορές στον πολιτισμό που περιλαμβάνονται στο θεσμικό πλαίσιο των ΣΔΕ και ειδικότερα αυτές που εστιάζουν στο πρόγραμμα σπουδών. Παρενθετικά, σημειώνουμε ότι τα ΣΔΕ θεσμοθετήθηκαν το 1997, λειτουργούν από το 2000 και συγχρηματοδοτούνται από εθνικούς και ευρωπαϊκούς πόρους (Ανάγνου, 2016). Απευθύνονται σε νέους και ενηλίκους 18 ετών και άνω, που δεν έχουν ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση. Η φοίτηση διαρκεί δύο σχολικά έτη και στους αποφοίτους χορηγείται απολυτήριο ισότιμο με το απολυτήριο Γυμνασίου (Βεργίδου, 2022).

Σύμφωνα με το ισχύον θεσμικό πλαίσιο, το πρόγραμμα σπουδών των ΣΔΕ στοχεύει στην παροχή γνώσεων και δεξιοτήτων σχετικών, μεταξύ των άλλων, με την επαγγελματική και εργασιακή ζωή, τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα του πολίτη, τον πολιτισμό και τις προσωπικές επιλογές και ενδιαφέροντα των εκπαιδευομένων (καλές τέχνες, μουσική, άθληση κ.ά.) (Υ.Α. 5953/2014, άρθρο 4). Όπως διαπιστώνουμε, διευκρινίζεται ρητά ότι το πρόγραμμα σπουδών των ΣΔΕ αποσκοπεί στην παροχή γνώσεων και στην ανάπτυξη δεξιοτήτων στο πεδίο του πολιτισμού, σύμφωνα με τις προσωπικές επιλογές και τα ενδιαφέροντα των εκπαιδευομένων.

Ειδικότερα, στον βασικό πυρήνα του προγράμματος σπουδών περιλαμβάνεται η πολιτισμική-αισθητική αγωγή. Επίσης, προβλέπονται δραστηριότητες καθ' όλη τη διάρκεια του σχολικού έτους που αναπτύσσουν την ελεύθερη έκφραση των εκπαιδευομένων μέσω των τεχνών, με στόχο την ποιοτική διαχείριση του ελεύθερου χρόνου τους (ό.π.). Για την υλοποίηση των δραστηριοτήτων αυτών αναπτύσσεται η συνεργασία των ΣΔΕ με φορείς του Πολιτισμού (άρθρο 12).

Το δείγμα της έρευνας ήταν επιλεγμένο και περιλάμβανε 13 από το σύνολο των 62 ΣΔΕ που λειτουργούσαν το 2018-19 εκτός φυλακών, ένα από κάθε διοικητική Περιφέρεια της χώρας. Τα ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε ήταν: α) ποιες κατηγορίες πολιτιστικών δραστηριοτήτων αναπτύσσονται από τα ΣΔΕ; και β) ποια είναι η συμβολή των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στο έργο των ΣΔΕ; Τα δεδομένα αντλήθηκαν από τις τριμηνιαίες εκθέσεις απολογισμού που υποβλήθηκαν κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 2018-19 από τους διευθυντές/ντριες των ΣΔΕ του δείγματος στους αρμόδιους φορείς. Ως ερευνητική μέθοδο χρησιμοποιήσαμε την ποσοτική και την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου των τεκμηρίων που συλλέξαμε, με μονάδα ανάλυσης το θέμα.

Στις πολιτιστικές δραστηριότητες που εξετάσαμε δεν περιλαμβάνονται οι καθιερωμένες εκδηλώσεις που οργανώθηκαν στις επίσημες σχολικές εορτές. Επίσης, δεν συνυπολογίσαμε τις δραστηριότητες των Τμημάτων ΣΔΕ που λειτουργούν εκτός έδρας. Από τη μελέτη των συνολικά 49 εκθέσεων (3 ανά σχολικό έτος) διαπιστώθηκε ότι σε ένα ΣΔΕ «Η έλλειψη πόρων δεν επέτρεψε τις δραστηριότητες εντός του σχολείου πέρα από τα μαθήματα» (ΣΔΕ 7). Στο ίδιο ΣΔΕ «Η έλλειψη προσωπικού αλλά και ο χειμώνας» δεν επέτρεψαν την πραγματοποίηση δραστηριοτήτων εκτός του σχολείου. Στις απολογιστικές εκθέσεις ενός άλλου ΣΔΕ αναφέρεται ότι «Σε εβδομαδιαία βάση το σύνολο των μαθητών ή κάποιες ομάδες (κατά τμήματα) επισκέπτονται χώρους όπου αναπτύσσονται δράσεις πολιτισμικής – καλλιτεχνικής δημιουργίας...» (ΣΔΕ 13), χωρίς άλλες πληροφορίες για τις συγκεκριμένες δράσεις. Με βάση τα παραπάνω, το τελικό δείγμα της μελέτης μας είναι 11 ΣΔΕ.

Τα δεδομένα

- Από την ποσοτική ανάλυση περιεχομένου των τεκμηρίων του τελικού δείγματος των 11 ΣΔΕ προκύπτει με βάση τις προεπιλεγμένες κεντρικές κατηγορίες ότι:
- Εντός σχολείου πραγματοποιήθηκαν 29 πολιτιστικές δραστηριότητες, εκ των οποίων 11 εντάσσονται στην παραδοσιακή/λαϊκή κουλτούρα και 18 στη λόγια κουλτούρα.
- Εκτός σχολείου πραγματοποιήθηκαν 61 πολιτιστικές δραστηριότητες, εκ των οποίων 13 εντάσσονται στην παραδοσιακή/λαϊκή κουλτούρα και 48 στη λόγια κουλτούρα.

- Συνολικά, στην παραδοσιακή/λαϊκή κουλτούρα εντάσσονται 24 πολιτιστικές δραστηριότητες και στη λόγια κουλτούρα 66. Στο σύνολό τους, το σχολικό έτος 2018-2019, οι πολιτιστικές δραστηριότητες των ΣΔΕ του δείγματος ανέρχονται σε 90.

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία αυτά, ο μέσος όρος των πολιτιστικών δραστηριοτήτων ανά ΣΔΕ ανέρχεται σε 8 στη διάρκεια του σχολικού έτους, ενώ οι πολιτιστικές δραστηριότητες που εντάξαμε στη λόγια κουλτούρα είναι σχεδόν τριπλάσιες σε σύγκριση με αυτές που εντάξαμε στην παραδοσιακή/λαϊκή κουλτούρα. Εκτός σχολείου πραγματοποιήθηκαν υπερδιπλάσιες πολιτιστικές δραστηριότητες σε σύγκριση με αυτές που πραγματοποιήθηκαν εντός σχολείου

Στην κεντρική κατηγορία «Παραδοσιακή/λαϊκή κουλτούρα εντός του σχολείου» την μεγαλύτερη τιμή έχει η κατηγορία «Γλέντια», δηλαδή η γιορτή/διασκέδαση με φαγητό, ποτό, μουσική, τραγούδι και χορό (βλ. Ακαδημία Αθηνών, 2016), και η κατηγορία «Ήθη, έθιμα και λαϊκά δρώμενα». Παραθέτουμε ενδεικτικές αναφορές που αναδεικνύουν την ατμόσφαιρα αυτών των εκδηλώσεων.

- «Αποκριάτικο γλέντι, εντός σχολείου, με τους μουσικούς του σχολείου, με τραγούδι, πολλή κέφι και χορό» (ΣΔΕ 3)
- «... γιορτάστηκε και φέτος η Τσικνοπέμπτη στο σχολείο δεύτερης ευκαιρίας με ιδιαίτερο κέφι και χαρούμενη διάθεση. Εκπαιδευόμενοι και εκπαιδευτικοί τίμησαν δεόντως τα ψητά σουβλάκια, όπως ορίζει το έθιμο» (ΣΔΕ 8)

Στην κεντρική κατηγορία «Παραδοσιακή/λαϊκή κουλτούρα εκτός του σχολείου» τις μεγαλύτερες τιμές έχουν οι κατηγορίες «Παραδοσιακές γιορτές, χοροί και τραγούδια» και «Επισκέψεις σε μουσεία λαϊκών/εθνικών αγώνων και σε λαογραφικές εκθέσεις και μουσεία». Ενδεικτικές αναφορές είναι οι παρακάτω:

- «Επίσκεψη στο Λαογραφικό Μουσείο ... μετά από πρόσκληση των εκπαιδευομένων, οι οποίοι προσέφεραν παραδοσιακές πίτες» (ΣΔΕ 12)
- «Παρακολούθηση θεατρικών και χορευτικών δρώμενων από πολιτιστικούς συλλόγους του νησιού» (ΣΔΕ 5).

Στην κεντρική κατηγορία «Λόγια κουλτούρα εντός του σχολείου» η επικρατούσα τιμές είναι της κατηγορίας «Προβολή κινηματογραφικών ταινιών». Παραθέτουμε ενδεικτικές αναφορές που αναδεικνύουν την ποιότητα των ταινιών που προβάλλονται:

- «Προβολές ταινιών μικρού μήκους, καθώς και κινηματογραφικών ταινιών όπως: ‘Πολίτικη κουζίνα’, ‘Μαθήματα αμερικάνικης ιστορίας Χ’, ‘Το αλάτι της γης’, ‘Το παιδί με τις ριγέ πιτζάμες’ κ.ά.» (ΣΔΕ 12)
- «Παρακολούθηση ταινίας στο Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης» (ΣΔΕ 10)

Στην κεντρική κατηγορία «Λόγια κουλτούρα εκτός του σχολείου» μεγαλύτερες τιμές έχουν οι κατηγορίες «Επισκέψεις σε μουσεία» και «Επισκέψεις σε εκθέσεις έργων τέχνης». Ακολουθεί σε συχνότητα η κατηγορία «Παρακολούθηση θεατρικών παραστάσεων». Παραθέτουμε ενδεικτικά παραδείγματα:

- «Επίσκεψη-ξενάγηση των εκπαιδευομένων του Α΄ κύκλου σπουδών στο μουσείο της Ακρόπολης» (ΣΔΕ 9)
- «Επίσκεψη στη γκαλερί Α49 όπου επιτίθενται έργα μεγάλων Ελλήνων δημιουργών» (ΣΔΕ 4)
- «το σχολείο... ξεναγήθηκε σε έκθεση σχετική με τη Νίκη της Σαμοθράκης» (ΣΔΕ 1)

- «Στο θέατρο της Παλαιάς Ηλεκτρικής εκπαιδευόμενοι και εκπαιδευτές του ΣΔΕ παρακολούθησαν την παράσταση ‘Δυόμιση φόνοι και ένα μπουλντόκ’ των Μ. Ρέππα και Θ. Παπαθανασίου, μια παραγωγή του ΔΗΠΕΘΕ. Η παράσταση δόθηκε ειδικά για το σχολείο μας» (ΣΔΕ 2)
- «Εκπαιδευόμενοι και εκπαιδευτές του σχολείου παρακολούθησαν το θεατρικό έργο ‘Ήταν όλοι τους παιδιά μου’ του Άρθουρ Μίλλερ» (ΣΔΕ 8)

Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω επισήμανση:

- «Θα πρέπει εδώ να αναφέρουμε ότι υπήρχαν αρκετοί μαθητές που πήγαιναν για πρώτη φορά σε θέατρο» (ΣΔΕ 3).

Η απάντηση στο πρώτο ερευνητικό μας ερώτημα είναι ότι οι κυριότερες πολιτιστικές δραστηριότητες των ΣΔΕ συνίστανται σε επισκέψεις σε μουσεία και σε εκθέσεις έργων τέχνης. Ακολουθεί η παρακολούθηση θεατρικών παραστάσεων (εκτός σχολείου), καθώς και η προβολή κινηματογραφικών ταινιών (εντός σχολείου). Όλες οι παραπάνω δραστηριότητες εντάσσονται στη λόγια κουλτούρα. Φαίνεται ότι η εσωτερική εκπαιδευτική πολιτική των ΣΔΕ του δείγματος, όπως ασκείται από την ηγεσία τους, και κυρίως από τους διευθυντές/ντριες, αποσκοπεί στον εμπλουτισμό του πολιτισμικού κεφαλαίου των εκπαιδευομένων, με την μάλλον όψιμη απόκτηση λόγιας κουλτούρας, μέσω της αξιοποίησης των πόρων της τοπικής κοινωνίας.

Η θετική αποτίμηση της παραδοσιακής/λαϊκής κουλτούρας κινητοποίησε τους εκπαιδευομένους, έφερε στο προσκήνιο βιώματα και συναισθήματα, τους βοήθησε να αναπτύξουν την αυτοεκτίμησή τους, να συνειδητοποιήσουν και να αποδεχθούν την ταυτότητά τους και να αισθανθούν ότι στο σχολείο τους αναγνωρίζεται η κουλτούρα τους. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι πολιτιστικές δραστηριότητες που εντάσσονται στην παραδοσιακή/λαϊκή κουλτούρα ενισχύουν τη συμμετοχή και την αυτοεκτίμηση των εκπαιδευομένων.

Ωστόσο, όπως δείξαμε, οι πολιτιστικές δραστηριότητες που εντάσσονται στην παραδοσιακή/λαϊκή κουλτούρα είναι κατά πολύ λιγότερες από αυτές που εντάσσονται στη λόγια κουλτούρα.

Ποιά είναι τα αποτελέσματα της «γνωριμίας» των εκπαιδευομένων με τη λόγια κουλτούρα; Ο Bourdieu δεν είναι καθόλου αισιόδοξος. Όπως προαναφέραμε, υποστηρίζει ότι η όψιμη απόκτηση της λόγιας (υψηλής) κουλτούρας ενδεχομένως είτε αποτελεί ένα προσωρινό πολιτιστικό λούστρο, είτε παράγει στρεβλά αποτελέσματα. Επίσης, σύμφωνα με τον Giroux (2012) η κουλτούρα αποτελεί ένα πεδίο σχέσεων, αγώνων και ισχύος, με πολλαπλή ιδεολογική και συναισθηματική βαρύτητα.

Τελικά, είναι σαφές ότι απαιτείται μια ειδική έρευνα για τα αποτελέσματα των πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Τα τεκμήρια που εξετάσαμε δεν μας παρέχουν επαρκείς πληροφορίες για να απαντήσουμε σφαιρικά στο δεύτερο ερευνητικό μας ερώτημα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ακαδημία Αθηνών (2016). Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας. Αθήνα: Το Βήμα
- Ανάγνου, Ε., (2016). Ιχνηλατώντας την εκπαιδευτική πολιτική για έναν θεσμό εκπαίδευσης ενηλίκων: Η δημιουργία και εξέλιξη του δικτύου των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας στην Ελλάδα (1997-σήμερα). *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, 13-14, 129-156.
- Βαρνάβα – Σκούρα, Τζ. & Βεργίδης, Δ. (2002). Προγράμματα για τη σχολική επιτυχία. Εκδ. Παπαζήση
- Βαρνάβα – Σκούρα, Τζ. & Βεργίδης, Δ. & Κασίμη, Χ. (2014). Εκπαιδευτικοί θεσμοί και προγράμματα: ανάμεσα στη διδακτική στήριξη και την καινοτομία. Στο Demeuse M., Frandji D., Greger D., Rochex J-Y. (Επιμ.) Πολιτικές εκπαιδευτικής προτεραιότητας στην Ευρώπη. Αθήνα. Εκδ. Παπαζήση (σσ.183-221).
- Βεργίδης, Δ. & Βαϊκούση, Δ. (2003). Πρόγραμμα Μελίνα – Εκπαίδευση και Πολιτισμός. ΥΠΠΟ-ΓΓΕΕ
- Βεργίδου, Α. (2022). *Ηγεσία, σχολική κουλτούρα και κοινότητες μάθησης στα σχολεία δεύτερης ευκαιρίας: ο ρόλος των εκπαιδευτικών*. Διδακτορική διατριβή. Πανεπιστήμιο Πατρών/Τ.Ε.Ε.Α.Π.Η, Πάτρα. DOI 10.12681/eadd/51014
- Βεργίδου, Α. & Υφαντή, Α.Α. (2019). Τα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας στην Ελλάδα: Η αναπαραγωγή της κουλτούρας τους και τα καινοτομικά τους στοιχεία. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 36 (67), 26-43.
- Βεργίδου Α.Δ. & Υφαντή Α.Α. (2021). Εκφράσεις ηγεσίας στο έργο των διευθυντών Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας: Μια εμπειρική μελέτη. *Νέα Παιδεία*, 177, σσ. 33-51.
- Bourdieu P. (2002). Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη (μτφρ. Κική Καψαμπέλη).
- Bourdieu P. & Passeron J.-Cl. (1996). Οι κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Λ. Καρδαμίτσα, δεύτερη έκδοση. (μτφρ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, Μαρία Βιδάλη)
- Giroux H.A. (2012). Εκπαίδευση και εκλαϊκευμένη κουλτούρα. Επιστήμη και Κοινωνία. Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας, τευχ. 29 (σσ. 1-17).